

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԻՏԱԿԱՆ

ԺԳ. ՅԱՐԻ 1899

Տարեկամ 10 Ֆր. ոսկի — 4 յր.:
 Հեղամսնայ՝ 6 Ֆր. ոսկի — 3 յր. 50 կ.:
 Մեկ թիւ կ'արժէ 1 Ֆր. — 50 կ.:

Թիւ 4, ԱՊՐԻԼ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ԱՅԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՄԱՆԻՍԼ

Ընդամուր տեսութիւն:

անիսա (Մազնետիս)
 Ձմեռանից հիւսիսային
 կողմը կ'իյնայ, Գե-
 տիս (իւստիսումնէր-
 մոս) գետին ձախ գին:
 Համայնաց կայ-
 սրութեան ժամանակ
 սոյն տնուամբ երկու
 քաղաք շինուած բլլա-
 լով՝ երարմէ զանազա-
 նելու համար միոյն կ'ըսեն
 Մազնետիս առ Մեղերես
 գետով, եւ երկուքին Մազնետիս

առ Սիւրի լեռամբ: Առաջինը բարձրովն կործա-
 նած՝ աւերակները միոյն մնացած են. այժմ
 Մազնետիս բնակով վերջինը կ'իմանանք:

Այսրենի կուսակալութեան երկրորդ մեծ-
 գոյն քաղաքն է Մանիսա Ձմեռանիցէն ետքն.
 ունի 66 հազարամար (Kilom.) հեռաւորութիւն
 Ձմեռանիցէն (երկաթուղւով 2—2½ ժամ):

Քաղաքը շինուած է Սիւրի լեռանց մէկ
 թեւին՝ սեպ եւ ապառաժուտ կողին վրայ եւ սառ-
 րուղ: Քաղաքին կռնակը բարձրացած այս ապա-

ՃԳ

ռածները՝ նկարական եւ բանաստեղծական տեսք
 մը կու տան եւ գեղեցիկ դիրք մը կ'ընծայեն՝
 առաջնորդը տարածուած բնագրական գաղափա-
 յոյն հետ, որուն մէջտեղէն կը սողնայ յառաջ
 Գետիս կամ Սարապառ գետն եւ կ'երթայ կը
 թափի Ձմեռանից ծովածոցը:

Գոտապայի ունեցած բերքերը՝ Մանիսա
 ունի առատորէն՝ ի մանաւորի նշանաւոր է իւր
 ծխախոտը:

Համայնաց կայսրութեան միջոցները բաւ-
 ական ծաղկեալ քաղաք մի էր. ի մանաւորի
 նշանաւոր եղած էր՝ Սկիպիոնի քաղաքիս առջեւ
 Մեծն Անտիոքոսի վրայ կանգնած յաղթութեամբը
 (190 չ. ք. Բ.): Տիրերիոսի կայսրութեան ժամա-
 նակ սատակի երկրաշարժէ մը տակն ու վրայ եղած
 կը պատմուի. եւ Գարառ մէջ վերստին ծաղկած
 է. եւ Օսմանեան կայսերաց օրով նշանաւոր եւ
 տնտեսնի քաղաք մը դարձած է: Ունի 60—70
 հազար բնակիչ, որոնք բազմամարդութեան կար-
 դաւ են Մահմադականք, Յոյնք, Հրեայք եւ
 Հայք:

* * *

Վարի թաղի Հայքն, եկեղեցին, զանգակատունն, պատ-
 կերաց եւ այլ յիշատակարանները, վարքարանները,
 Հայոց սիմակը, այլեւայլ քաղաքական ընկերութիւն-
 ներն, արուեստները, մուսադի մատանց:

Ա. Մանիսայի Հայքն բաւական բազմաթիւ
 են՝ համեմատութեամբ Այսրենի կուսակալութեան
 այլ քաղաքաց մէջ գտնուած Հայոց. բաժնուած
 են երկու թաղի, Վ—ի թաղ եւ Վերին թաղ անուն-
 ներով: Երկու թաղերն ալ ունին աւելոյ եկեղեցի,
 դպրոց, թաղական խորհուրդ, գերեզմանոց եւ այլն.
 անկախ են իրարմէ՝ իրենց գործողութեանց մէջ:

! The Student's Manual of Ancient Geography,
 edited by William Smith, London 1864, p. 109.

Վարի Թաղի Հայերուն Թիւր կը հասնի մօտ 500 տան. իրենց Թաղի կողմերն առանձին անուամբ կ'անուանուի Մ-Ա-Լ-Ն-Ս- Եկեղեցին՝ որ կը գտնուի գործիէ Թաղին մէջուցը, Գեղեցիկ յորհունածութիւն մ'ունի, քարաշէն եւ մէկ մօտը հաստութեամբ պատերով. շուրջը պատած է պարտեզ մը, որուն հարաւային կողմը կը գտնուի Առաջնորդարանն եւ ասոր յարակից Աղիւնց վարժարանն, արեւմտեան կողմն ալ Եկեղեցականներու յատուկ բնակարանն:

Եկեղեցին նուիրեալ Քրիստոսի փառաց, առանձին անուամբ կ'անուանուի Ս. Սէն: Արտաքրտա՝ առաջնորդին եւ հիւսիս ու հարաւ կողմերն ունի դռներ, որոնց առջեւ կանգնուած են զոյգ զոյգ սիւնակներ, դրանց վրայ շինուած գմբեթաւոր ծածկը վեր բռնելու համար: Ետեւն՝ նոյնպէս ալ ու ձախ կողմը, երկու թեւերու նման գուրդ ելած են առնագլուխանց մասերը՝ յատուկ գանձերով. իսկ կռնակը կիսաբլուրակի գէպի գուրդ շինուած է աւագ խորանին վրայը: Եկեղեցւոյ հարաւային անկեան վրայ բարձրացած է զանգակատան աշտարակն եւ կանանց վերնատունը լիւնլու սանդուխը: Աւագ դրան ձախաւոր հաստատուած է մարմարեան մը՝ հետեւեալ արձանագրութեամբ:

Տր Ծ

Պճնիմ՝ ասոր Սիօն արգ. հարսնանման՝
յերկուցն վեհից պատրիարքութեան՝
Տեսան Գարբրիէի վեհին արդարան՝
եւ Կարապետի արշալայն բարեհա՛ն՝
պերճ վառօգապէս Սիմոն մարիայն՝
հոգեւանդն ըլճիւ ի խնդրոյ հոյցեան՝
արդիւնք եւ վատաւք իմ՝ ժողովոցեան՝
ճօն պատկեցին զիս վայելչապան՝
տաղէ Տէր վայելել յաւէտ անասան՝
Ձմիւրեց Եփրեմաց անձինք ամենայն՝
զիմ՝ որդւոց խուլ զրաղճ բազմամեան.
որոյն Սաղիմայ եւ ասն Կոստանդեան.
որ արգ եւ Ձմիւրեց դէտ բարձրատիճան
տեսչին հայտանց ի մարգո օսմանեան.
զիմ՝ շինման հոգաց զարքունի հրաման.
Բազմամեայ բաղձանք մեր ահա լցան:
եւ եւ որք հաղորդ նպատակի գտան.
նորապըսն շինուած տուն տէրունական.
եւ աշխատողաց վարեւ անասական.
զի վան Ֆերմանին շատ աշխատանքան:

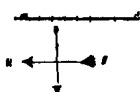
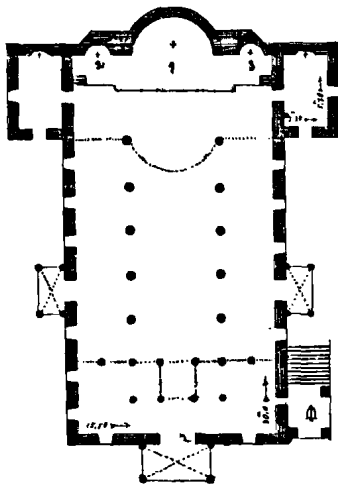
Թաթ Տեսան 1881 Ապրիլ 8

Արձանագրութեանն մէջ եկեղեցւոյ շինման թուականն եւ զայն կառուցանելու աշխատող անձանց անուններն յայտնի կը կարգանք. զանգակատունն եկեղեցւոյ չափ հին չէ, 1874ին ծախիւք Գապագար աղա Փափուգեանի շինուած է: Զանգակատան վարի մասին վրայ հաստատուած է քար մը՝ հետեւեալ արձանագրութեամբ:

Սրճեալ բլրայ յիշատակներն բարեպաշտիք
Հոս մեծանայ անուն նոցա պլլ եւ յերկիրու.
Այս օրհնութեան արժանի է առճճ Փափազեան
Նոյն իսկ ցեղէն՝ մեծ բարեպաշտ Գապագար աղայն
Նա ինքն է թուճ Պաղտատարի մեծ իշխանին.
Եւ իւր տիկին Բարբին համաստահին:
Սրճա եղին օրինակ բարի տալ համայնից:

Վայելելու զանգակնան կեանքն յաւիտենից,
Բարձրանալէն շինեն զայս յարկ զանգակատան,
Քամանակի ազատորոց տալ փոյթ ու ջան:
Պարգեւատուս այց արտաղէ նոցա տանը:
Տաղէ բարիս յես կենցաղայ անանց փառքը:
Ի 14 Մայիս 1873:

Եկեղեցին ի ներքուստ ունի 30 մօտ երկայնութիւն եւ 15-50 մօտ լայնութիւն. վայելչապէս զարգարուած է սիւներով, սիւնակներով: Միջուկային՝ երկայնութեան մինչեւ գտնի՝ երկու կարգ հինգական սիւններ բարձրացած են դէպ ի վեր, որոնց վրայ յեցած է եկեղեցւոյ՝ երեք մասի բաժնուած կամարակապ ձեւընքը. առաջնորդմէ՝ աւագ դրան

Ս. ՍԻՈՆ:

դին նոյնպէս տարը հատ սիւնակներ կանգնուած են, որոնց վրայ հաստատուած է կանանց վերնատունը: Մարմարակու բարձր բնին եւ մէկ կարգի վրայ յորհուած փայտակներտ երեք խորաններն կը զարգարեն տաճարու: Աւագ խորանը նուիրեալ է Ս. Եսայիին, ճախակողմանը Աստուածածնի, աջակողմանը Ս. Կարապետի: Եկեղեցին ի ներքուստ չունի քանդակեալ գրութիւններ. հոս հոս՝ մանաւանդ կանանց վերնատունը կահուած կան մոմաթի վրայ նկարեալ պատկերներ, որոնցմէ մէկ երկուքին վրայ միայն յիշատակարան կը տեսնուի, ամանքը ջնջուած է եւ շատերուն վրայ չկայ: Աստուծոյ

1 Եւհաննէս Կարապետեան՝ Պարտիկացի վարժական շտապարան է արձանագրութեան տողեր. ինչպէս տողերուն առջի գրերը կը մասնեն իւր անունն:

մին հոս փոխադրուած և Զմիւռնիայէն եւ ունի հետեւեալ յիշատակարանը:

“Եդաւ. պատկերս. իղմիւռնիոյ, տուրք ստեւ. փառոտ եկեղեցին. ի պաշտպանութիւն. զմիւռնաւեւ. մահտեօի տաեփան աղայի որդոյ. մահտեօի օհաննէս. մահտեօի Սարգիս. մահտեօի յարութիւն իշխանազուն. աղայից նկարեալ, յերուտաղէմ. ձեւամբ մարիսեան օհաննէսի 1817 մարտի 1ի.”

Պատկերս և խաչելութիւն, շուրջ 16 բաժաւ. նումնեղու մէջ Գրիտոսի Ցեառն մերոյ շարշարանքները նկարուած: Պատկերիս մեծութեամբ՝ կայ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի պատկեր մ’ալ, որուն թուականն է 1811:

Բ. Ինչպէս յիշեցինք վերագոյն՝ եկեղեցւոյ պարտէզին մէջ կը դառնուի աղջկանց դպրոցն. իսկ իբր մանչերու վարժարան՝ թաղին կոնակը՝ վերջին տարիներս հիւանդանոցի նպատակաւ կառուցուած

ճենշալով յայտ է քաղաքիս

Ողջ առ թողլոյ զինքեանց

Իւրեանց արդեամբ

Բաբունապետ Լուսաւորչին

Համայն և վարժարան,

Ընդ միտք մանկան.

Յայլ ուստեք զեղ եւ զարման.

Բակերտ ազատութեան:

Ըզգ Արամեան

Պատիւ միշտ յաւիտեան.

Յղեն շինողք զայս յարկ ուսման.

Յուեալ անունն:՝

Վարժարանս թէպէտ եւ Լուսաւորչի անուամբ կառուցուած է եւ ժամանակին իբր երկուս վար-

է * Յունիս 1876

ՄԱՆԻՍԱ:

շէնքը կը գործածուի: Այս շէնքն քարուկիբ ու կրկնայարկ է, շընապատեալ պարտէզէ մը, ուր անկուած մասաղ ծառերն՝ ապագային հովանաւոր վայր մը գարննելու յոյս կու տան:

Շէնքը գեղեցիկ տեսք մ’ունի, շուրջը բաց եւ հովասուն: Ցական մասնաւոր յիշատակարան մը չէ հաստատուած, որ պատմէ իւր հիմնարկութիւնը: Հոս կը հաւաքուին բաւական թուով աշակերտներ եւ մասնաւոր ուսուցիչներու խնամոցներ. քեւ կը սորվեն իրենց դասերը:

Աղջկանց դպրոցի շէնքն է կրկնայարկ եւ բնագարնակ, վերն ու վարդ գասարաններու բաժնուած: Գրան ճակատը զետեղուած են իւրաքու ինք երկու մարմարին քարեր, որոնց վրայ քանդակուած է հետեւեալը:

Խարխիս կենաց ազգաց

Ողբին ուսմամբ արնանի

Ձիբ կրթութեան մեզ

Ընդ միայն կայ բժշիշի

Ժարան գործածուած, բոլոյ պէմ ա զլիկներու միայն յատկացուած ըլլալով, մասնաւոր անուամբ Գոյիւնիւնց վարժարան կ’ըսուի: Վարժարանին վերին յարկը բարձրագոյն կարգի աշակերտուհիներու համար որոշուած է, ուր կը յաճախեն 60—70ի շափ աղջիկներ, որոնք բաժնուած են զատ զատ դասերու եւ կը սորվին հայերէն լեզուն իրեն ընկերակից գիտութիւններով եւ ձեռագործ: Վարկ յարկ փոքրներու համար որոշուած է, որոնք թուով 80—100ի կը հասնին: Կայ նաեւ առանձին դասարան մը Ընտելարս Մակիւնց անուամբ, ուր կը յաճախէ երկուս մանկաբն, նախապատրաստողական տարիներն անցնելու:՝

Գ. Եկեղեցւոյ պարտէզը ժամանակ մը եղած է գերեզմանատուն, ուր կը տեսնուին հոս հոն

1 Արձանագրութեան տաղերն յորինող՝ մասնանիշ

Վրեն իւր անունն, թնչպէս Թամար գրեթէ կը տեսնուի:

2 Վարժարանին մէջ բաւական երկոյն տարիներ՝ վար-

ժու հոգ պաշտօն կատարած են Օր. Եղիսարէի Սաղաթիւն,

Թագուհի Խոլմէլեան, Նուսիւս Վարդանեան, Նեկար Զա-

նիկեան տեղացիք:

գրուած գերեզմանաքարեր ու շիրիմներ։ Այժմ թաղին արեւմտեան կողմն ունին ընդարձակ գերեզմանոց մը, չբնապատեալ քարաշէն որմով, ծառահինեւրով զարդարուած եւ շակուած։ Տեղը բաւական ընդարձակ ըլլալուն համար՝ մէկ մասը բանջարեղիւց մշակութեան, յատկացուած է, մեծագոյն մասը ննջեցեալներու թաղման։ Կարագոյն գերեզմանոցիսմէջ շէնս յիշատակութեան արժանի մահարաններ եւ շիրիմներ, այլ պարզ քարեր եւ հոս հոս բարձրացած հողակոյտներ կը տեսնուին միայն։ Իսկ եկեղեցւոյ պարտեզը գտնուած գերեզմանաքարերուն արանքանքութիւններէն իբր նմայշ ծառայեն հետեւեալները։

Այս է տապան հանդս տի	Այս է տապն. զէշթուն օ տի
ԹՎ. Ռճ2Ե.	զու մահոյ. խաչատուրին որ եւ հանգեաւ թՎին 1823 յիշի.

1836

Ամի Տեառն

այսմ. տպնի. եղել. կա տրց.
կպտ. մրտրսի եւ տրցի հնըր.
ցմի յիւսի 8.

Տապանաքարերուս մէջ՝ ինչպէս կը տեսնուի, ամենաճինն է առաջինն, որ ունի Ռճ2Ե (1736) թուականը։ Եկեղեցւոյ պարտեզն չբնապատեալ որմնուն վրայ տեղ տեղ զեռեզուած են խաչքարեր, քանդակեալ զարդի բեկորներ՝ նախկին շինութեանց մնացորդներ. տանց մէջ կը տեսնուի խաչքար մը արևմտագոյն թեմամբ, որուն յիշատակատուն անունը թեպէս եւ տնայնութեանն է, բայց թուականն յայտնի. այս է հետեւեալն.

Յիշատակ է խաչքարս
.
.
Ռճ2

Դ. Մալթայի Հայերն բաւական երկայն ժամանակ ներքին աղուսներու եւ անմարտնութեանց ենթակայ եղած կը գտնենք։ Թաղականի, քահանայի, վարժապետի ինչդիրները շատ ժամանակ կորսնցնել առւած են իրենց. այս պատճառաւ Տաճկաստանի մեծագոյն քաղքին՝ Ձմիւռնիոյ այլապէ մօտ ըլլալովն իսկ, Մալթայի Հայերն շին կրցած ըստ արժանւոյն յառաջդիմական ըլլալը տեսնուլ։ Կ'ըսուի թէ այժմ արտաքսած է իւր մէջէն անմարտնութեան ոգին եւ հանդարտօրէն իւր կորուստը լեցնելու կ'աշխատի։

Եանցելովն ունեցած են այլ եւ այլ կրթական ընկերութիւններ, բայց երկայն կեանք եւ արդիւնք չեն ունեցած։ Այժմ կազմած են նոյնպէս քանի մը կրթական եւ բարեգործական ընկերութիւններ, որոց մէջ կը յիշուին Ազգ. Գերեզմանոցի յանձնաժողովը, որ քանի մը տարի ել վեր հաստատուած է, որուն պաշտօնն է գերեզմանատունը զարդարել. եւ արդարեւ շնորհի այս յանձնաժողովին պաշտօնէից՝ գերեզմանատունը գեղեւ-

ցիկ տեղ մը գարան է ծառադիրներով եւ համալսարանութեամբ մեծացնելով։ Երկրորդ, Ազգաստանում կամ Հիւսիսայինում ընկերութիւնը, որ նորագոյն հաստատութիւն մ'է, ունի իրեն նպատակ կառուեալներու օգնութեան ձեռն կորկուել։ Հայաստանց ընկերութիւնը, որ կազմուած է երեք տարի յառաջ՝ պարտաւոր օրկորներէ, որոցն զխաւարներն եղած են վարժուհիներն, այժմ ունի 50ի քաջ անդամակից. իրենց նպատակն է ասակ օրկորները Ձմիւռնիոյ զոկել եւ վարժուհի պատրաստել եւ երկրորդ երկուս մանկանց Ընտելարանը՝ Մանկագարաից վերածել։ Որսահամ ընկերութիւնը՝ բարեսեր տիկիներէ կազմուած, որուն վանձմանն է օրերու նպատակ հայթայթել, նիւթական կամ բարոյական կերպով զանոնք միթիթարել, Երանի թէ այս բարի նպատակաւ հաստատուել ընկերութիւնները յանցելովն երեսն եղած ընկերութեանց նման վաղանցուկ ըլլան։

Ե. Մանիսայի Հայոց մէջ ամեն կարգի եւ արուեստի անձ կը գտնուի. կան վաճառականներ եւ տեղական արուեստներով զարդոցներ։ Գլխաւորաբար իրենց ապրուստի աղբիւրն է օտայնականութիւն (մանաւա գործելը)։ Գրեթէ ամեն տան բակին մէջ կը տեսնուին լուսնակի գործիներ, նահապետական գրութեան եւ վնձակի մէջ, որոցն առջեւը նաւած են կանայք եւ օրկորք եւ կը գործեն օրն ի բուն մեծ եւսանդեամբ։

Ազգեգործութիւնն ալ իւր շահն ունեցած է ժամանակին. շատերն ունեցած են ընդարձակ այգեքառաններ. բայց որթալուիճին յառաջ բերած տեսերիք մեծ վնաս հասցոյցին այգետեղ եղողներուն, որոնք այժմ իրենց բրած ծախքին փոխարէն անգործ շին կրնար հանել։

Վերին թաղի բնակիչք աւելի հանգիստ կեանք մը վայելած են. անմարտնութիւնը չէ կրցած իրենց մէջ մուտք գտնել. ժողովրդեան մեծագոյն մասը լուսնակ է եւ շատ զօշ իւր ունեցած վնձակէն։

Վարի եւ Վերին թաղերուն եկեղեցեաց եւ վարժարանաց մէջ կը գտնուին ձեռագործ մասեաններ՝ 12 հատ, երկուքը Վերին թաղի եւ տաք հատն ալ Վարի թաղին մէջ։ Չեռագործներն են Եղայմասնի, Մալտոյ, Ոսկեփորիկ, Լուսաբանոյ, Վեհարանի, Ըստուածաբանութիւն. տանց բազմադասութեան, մեծութեան, յիշատակարանաց վրայ մի առ մի գրած է Տ. Վ. Պալեան «Արեւելեան Մամուլ» 1897 տարւոյ թուերուն մէջ։»

* * *

Մանիսայի մէջ 390 տուն կայ Հայոց, որոնց մէջ 386 այր, 488 կին, 83 երեխաւոր, 171 պարտաւոր, 99 օրկոր, 284 մանչ, 256 աղջիկ կան։ Մէկ տաւրուան մէջ 62 մկրտութիւն, 10 հարսանիք, 56 ննջում։

1 Մանիսայոց ունեցած այս արուեստին կամ մանուսալագործութեան միայ տես «Արեւելեան Մամուլ», 1894 Գիւլան. էջ 707։

2 Որ եւ Եղայ Տեառնեւ մեռաւ «Եղայց Հայերէն Հեռագրաց Ս. Սիւն եւ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցեացի Մարիթա», Տրտաւ Վարդ. Պալեան. Ձմիւռնիոյ ապ. Մամուլեան, 1898 լցս տեսած է իբրեւ առանձին տեսարակ։

ցեալ եղած են: Առ հասարակ Հայք գործունեայ, պարզաբար, եւ անուան են: Արեւելեան դերձակ, ժամաւորք, խոհարար, ասորիշ, ձկնորս, հիւան, դարբին, պայտար, վաճառական են:

Մանկայի մէջ Հայք ունին երկու եկեղեցիք: մին Ս. Սրնն, միւսն Ս. Լուսաւորիշ: Առին աղոց եւ աղջկանց վարժարան Ս. Լուսաւորչեան, որոյ տեսուչն է Պ. Աւետիս Գարպիսեան: 146 աշակերտն եւ 64 աշակերտհիջ կը յաճախեն վարժարանն: Եկեղեցւոյ եկամուտն է մօտ 30 հազար զրդ: որոյ մօտ մասն վարժարանին ծախուց յատկացուած է: Մանկայի մէջ ալ կան աղպային ընկերութիւններ, որոց նպատակն է անշուշտ ազգին յառաջդիմութիւնը: Աղքատափրաց ընկերութիւնը, որ աղքատ աշակերտներու ուսումնասիրութիւնը կը հոգայ եւ տարին 2500 զրուշ արգիւնք ունի: Արժեանք ընկերութիւնը, որ ընթերցարան բացած է եւ 1500 զրուշ արգիւնք ունի: Գերակներու ընկերութիւնը, Սափրիչներու ընկերութիւնը, որոց նպատակն է աղպային կալուածոց թիւն աւելցնել:

* * *

Վերին Թաղ: Թաղիս խայերն, հին եկեղեցւոյ արձանագործիւններ, նորագոյն եկեղեցին, անվն նազոյն երորդ եկեղեցւոյ մը մասքորդները, նոր եկեղեցւոյ ներքինը, եւ օժնալ խաչերու քանդակագործիւնները, պատկերաց եւ անտարաբնաց վայր գրուած յիշատակաբանները, վարժարանը, գերեմանորը:

Ա. Մանիսա քաղքին արեւելեան կողմը՝ բարձրագիւր ձորի մը մէջ կը գտնուի գիւղ մը, որ կ'անուանուի Վերին գիւղ կամ Վերին Բաղ: Տեղը պատշաճին տեղը եւ գեղեցիկ գիւղը մ'ունի, օդը հաճախեալ եւ չորն ընդիւր, թաղին վրան եւ երկու կողմեր ձորին մէջ զմայելի տեղեր կան: Տեղւոյն բարձրութեան վրայն Մանիսայի գաղափարները գեղեցկապէս կը տեսնուի: Հայարանակ է այս գիւղը, ունի իւր եկեղեցին, երկսեւ վարժարանը, առանձին քահանայ մը եւ ուղղակի Չմիւռնիոյ Առաջնորդարանին հետ կը կարգադրէ իւր խնդիրներն: Գիւղիս Հայերն 100—120 տուն կը համարուին: քաղքէն բոլորովին անջատեալ, թէեւեւ եւ այսու՝ յարաբերութիւնները գտնուարած են, բայց իւր ունեցած դրից պատճառաւ նախանձին է քաղքին բնակչաց:

Կ'երեւայ թէ Հայերն իրենց գաղթականութեան սկիզբները նախ այս ձորանիւն ընտարած են իրենց բնակութեան վայր եւ սպայ իշած են Վարի թաղն: Եւ արդարեւ տեղւոյն եկեղեցին աւելի հնագույն արձանագործիւններն ունի քան Վարի թաղն եկեղեցին:

Բ. Գմբեթաւոր գեղեցիկ եկեղեցի մը Թաղին մէջ տեղը բարձրացած է, որ հնաւե՛ն երկաթուղին իւր կայարանը հասածը, քառաբլու քաճաւ հնուաւորութեամբ՝ կ'երեւայ իւր բարձրութեան մէջ: Այս քաղքաւոր եկեղեցին 1875ին կառուցուած է. իսկ նախկին եկեղեցին որ նորագոյնին պարտեղին մէջն էր, այժմ կը գործածուի իւր վարժարան: Ցականին խորաններու վայրը, վայրենաբար սիրենքոն խորաններուն եւ քով-թաղաներուն վրայ հաւկթաճեալ նկարուած պատկեր-

ները մնացած են, որոնք կը վկայեն թէ տեղն ժամանակ մը իւր Ցամար Աստուծոյ գործածուած է: Թեպէտ եւ թեմին քարերն եւ ուրիշ խաչքարեր փոխադրուած են նորակառուց եկեղեցւոյ մէջ, սակայն կան նայն իսկ քաղքաւոր վարժեանց մասքորդներ՝ մարտն եւ ընթերցարան: Հէնդին փայտաւէն դասն կրկին փեղկերուն վրայ գեղեցկապէս փորագրուած է հետեւեալ յիշատակարանը, կտրմէկ փեղկին՝ կենս ալ երկրորդ փեղկին վրայ:

Դասեալ շինէ իւրեք ոս Բօւ յարգեալ Բօւեայ
Յօւեք ունէն դերձ աղլն՝ Որ Աղլոյն ուն
Աղլ ընդ ունն լոնանց Բօւնին՝ Դիշի գառաց
Ընկնէ ինն՝ եւ որ իւր Են՝ Դօւնէն ունն:

Իսկ դրան ճակատը շորեքանկին մեծկակ մարմարեւն քար մը կը տեսնուի, որուն վրայ կարմրախառն գերծի պարճանագրութիւն մը քանդակուած է, որ կը պատմէ եկեղեցւոյս շինութիւնն այսպէս.

Թալին ՌԻՄԻԼ Ի ՄԵՐՈՒ ԱԱ:

Չայն քաղքաւորաբարու տաճ մեզ բերկրանաց
Լուսաւորչի յանուն քաղքոյ կառու ցած
Ջի յօր Ղաւթաւսն Քենն վեհա քանց,
Նորոգիմ գիտիս Հարմարեալ փառաց,
Տեսաւք Մարգարէն յարհիս գեղաց քանց,
Ում յարգիւն ի թան կամ արդ զարգարած,
Ճանակից առ այս՝ տահմին Աղլոյ եան,
Դան Առաւորաճառաբար հօղեղոյս աղա յին,
Եւ նոր կառարքէ որոք փափագ քանց,
Պերճ Մարգար աղայ Մեծագիւր իշ խան,
Հաղարձալ ի տոյն բարեկի իւրն ծայս,
Համայն լուսաւորչի՝ հայկեան երա մոյս
Ըստ անձեմի կարի ըզպիտանեաց զոյս
Չօնմարս պաճանձն զաւագաբա պատուոյս:
Աղլ լիցի թընձալ նոցին յանճառ լոյս,
Հրճուիլ յանձնախան՝ քառացի բաշ խոյս:
Թիւն յժմ մ գեղ՝ եւս պարսկե լոյս,
Ի վարճան Մարտի լըման շինուա ծայս:

Գ. Նորակառուց եկեղեցին նուիրեալ յանուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի՝ շատ սիրուն տեղը եւ ձեւաւոր յորինածութիւն մ'ունի: Արտաբարուս՝ առաջակողմն շրտ քառանկին քարաւէն սիւներ վեր կը բռնեն գեղ ի գուրս ելած կանանց վերնատունը: սիւններու քով, եկեղեցւոյ արեւմտեան անկիւնն վրայ բարձրացած է զանգակատան աշտաբան եւ վերնատան յատուկ սանդուղի: Հիւսիսային եւ հարաւային գանձերուն առջեւ կանգնուած են զոյգ զոյգ սիւներ, որոնք դրանց վրայ հաստատուած հոյանաւոր ծածկը օդին մէջ բռնեցող կը ծառայեն: Իսկ ետեւն՝ նոյնպէս ալ առ ձախ կողմերն երկու անդադառանց մասերն գուրս ելած են, որոնք իւր երկու թեւեր, աւագ խորանին կոճակը շինուած աւանդաւոր հետ մարմին մը կը ձեւաջրեն:

Տ ԶԵՐԻ Գ ԳԵՂ ԳՐԵՐԸ ԹԵՐԱԿԱՆ ԱՐԺԱՊԱՐԹԻՒՆՆԸ
գումարեալ՝ կ'ընէ 1248 — 1799:

Եկեղեցւոյ աւագ դահլիճի ճակատը հաստա-
տուած է մարմարեայ քար մը, հետեւեալ արձա-
նագրութեամբ.

“Կորոզ կառուցաւ սուրբ տաճարս յանուն
Սրբոյ Հոգին մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին արեւմտե-
քարեկալոյ ժողովարդոց ազգիս, եւ օժտել արեւցա-
մեռամբ գերապատիւ Պետրոս Ե. Վարդապետի
Ներկարարեան յամի Տեառն 1875 յիշեցի եւ նրի
ճարտարապետ սորին Բաղլուքի Թովմաս աղայ Մա-
նուկեան:”

Գ. Եկեղեցւոյ զանգակատան առաջին կա-
մարին որմին մէջ գետեղւած է ուրիշ քար մը, որ
շատ աւելի հնագոյն եկեղեցւոյ մը գոյութիւնը կը
պատմէ: Այս քարը շատ հին եւ մաշած է, գրու-
թիւնը խառնեալ գրեթէ մէկ դժուարաւ կը կար-
գացուի, մէկ ծայրն ալ կտրուած է:

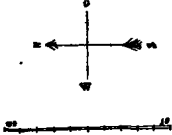
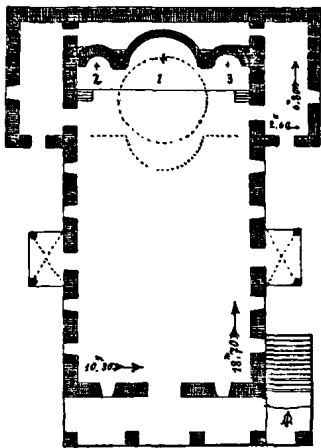
“Հնորհաւքն այ եւ օժանդակութեամբ հոգ-
ւոյն սրբոյ վեմարկեալ հիմնարկաւ, շինեալ
կանգնեալ եւ հաստատեալ յանուն սրբոյ Լու-
սաւորչի՝ Տայկ(ա)զունեաց եկեղեցւոյ՝ ի տառուածա-
պահ քաղաքի՝ որ եւ մանկոյ վերածայնի: Եւ վե-
րեւի... ակ մասն ի պոհ՝ բարեբաւանդակի մահչալի:
Ծախիւք գոյիւք համայն առ հասարակ ժողովարդի:
Եւ աշխատասիրութեամբ յաւմանի՝ յովսէփ պիտակ
վարդապետի: որ ի Թուրի Ռժժերրդի եւ ՄԻ
յամի: Սկիզբն սրբոյ մայիս ամսոյ ըսկան: յանդեաւ
յաւարա... իսկ գուման այս է յիշատակ աստա-
պացի մարգար սրբոյ բարեպաշտն մկրտչի՝ եւ...”

Ջանգակատան առին իբր պատուածդան կա-
ռուցումը քառանկիւն քարակիր սեան երկու
երեսին վրայ՝ գետեղւած են նոյնպէս երկու քան-
դակեալ քարեր, որոնցմէ միոյն թաւակմար բաւա-
կան հին է:

Ասանցմէ զատ եկեղեցւոյ մէջ կը գտնուին
ուրիշ յիշատակարաններ ալ՝ պատկերաց կերբը
կամ աւետարաններու կողմն վրայ գրուած որոնք
նոյնպէս աւելի հնագոյն եկեղեցւոյ մը գոյութիւնը
կ'պայտցոցանեն: Ըստ հետեւորդի 1799ի կառու-
ցուած եկեղեցիէն աւելի հնաւոյն եկեղեցի մ'ա-
նեցած են Վերին Թաղի Հայերն, եւ այս վերջինն՝
1875ին շինուածն՝ երբորդ եկեղեցին է:

Ե. Եկեղեցիս ի ներքուստ ունի 18.70 մետր
երկայութիւն եւ 10.30 մետր լայնութիւն, ա-
ռանց սեան՝ կամարակալ ձեւովը զարգարուած է
գոյնգոյն բոլորակ զարդերով, լայն եւ բարձր լու-
սատու պատուհաններն պայծառութիւն մը կու
տան տեղւոյն (1880ին պատահած երկրաշարժը
տեղ տեղ ձեղքեր բացած է, մանաւանդ կանանց
վերնաստան անկիւններուն վրայ): Դասին վրայ
բարձրացած է բոլորակ գմբէթ մը, որ իւր լուսա-
մուտներովն եւ զարդերովն գեղեցիկ տեղք մը
կ'ընծայէ եւ գանն, բեմն ու խողանները կը լուսաւ-
որէ: Մէկ կարգի վրայ բարձրացած խորաննե-
րուն՝ Աւագ խորանը նուիրեալ է Ս. Թարու-
թեան, երկրորդը Ս. Ստեփանոսի եւ երրորդը
Մկրտութեան: Աւագ խորանին կամարակալ ճակ-
տին վրայ գրուած է հետեւեալ բառերը. “Այս
է հանգիստ իմ յաւիտեան ի սմա ընտելացոյ զե
հաճեցայ ընդ սա:”

Եկեղեցին իւր ամէն պատուհաններուն վրայ
ունի քանդակեալ քարեր եւ օծեալ խաչեր,
իւրաքանչիւրն յատուկ արձանագրութեամբ: Բնին
առջեւ հաստատուած մարմարեայ քարերուն վրայ
եւս քանդակուած է յիշատակարան մը, որուն
սեկեռանն զարդերով քանդակուած գրեթէ կը
շքեղացընէ գաւառ: Այս քանդակեալ գրութիւն-
ներէն կը գնինք հոս մէկ քանին:

Ս. ՆՈՒՍՍԱՌՈՐԻԿ:

Բնին առջեւ՝ “յիշատակք են համայն
օծեալ սուրբ բեմ խաչիւք հետեւեցեալքս միտցի
մահտեոի բարոյի որդի մահտեոի յակոր մեծաշ-
խատ Սարգսին եւ նորայոց ի փառս մեծին այ,
Թովմ ՌՄԾ: Ի մայիսի Լին:”

Աւագ խորանին ալ կողմը՝ պատին մէջ. “Կան-
գնեաց սուր խաչս օծողն տաճարիս, գերապատին
Պետրոս Ե. Վարդապետն Ներկարարեան: 1876
Սեպ. 12:”

Աւագ խորանին ձախ կողմը՝ պատին մէջ.

Օծէիս խաչ սուրբ որչաք իմ է
յշխանէի դեռ շնորհալոր
Տեառն Մարգարէս արեւմտե
յոր որոշի է լուս եր նշան
է հիւսնէն նոր լին
գնիւցն սուրբ զանգ
յնքն յիշատիլ եւ հաճայ
որ էն է որ եր աւ հանգս

նի
դի
ոի
դի
նի
նի
նի
ոի

Աւանդատան մէջ՝ Օրհնարանի նախանձ

“Եգիս յիշատակ տուր այս ուսգանս,
պարտն յարութիւն թուին տէր յարութեանս.
մահտեսի կարապետս՝ տէր գարբիւնէնս.
աւետիք դրպիր սատաթ յակորեանս.
շանիւք մասնաթի՛ գգնն տէր յարութեանս.
որոց տուրք բարեաց լուսարփին խորանս.
ի թուին ՌՄԽԸ մարտի Լա.”

Ձ. Այս քանդակեալ արձանագրութիւնս
ներէն զատ՝ կան եկեղեցւոյ մէջ ուրիշ յիշատա-
կարաններ, հոս հոն կախուած պատկերաց եղբրը
գրուած, կամ աւետարան արձանեայ կողերուն
վրայ փորագրուած: Այս յիշատակարանները կը
կարգաւոր այսպէս՝

Աւետարանի մը արձանեայ կողին վրայ՝
“յիշատակ է մանկասցի բնոյնց ստեփաննի թուր-
փանդային վարդէրին կատարին եւ մուրատին մա-
նիստ տուր Լուսաւորին ՌՄԻԲ.”

Աւետարանի մը արձանեայ կողին վրայ՝
“ԹՎին ՌՄԻԴ յիշատակ է մանկասցի տէր պա-
ղոսի որդի մահտեսի մանէսին՝ եւ իւր որդի յակորին
ի գուռն տուր Լուսաւորին.”

Ս. Գրիգոր Նարեկացւոյ պատկերի մը եղբրը՝
“տուրն Գրիգոր Նարեկացին յիշատակ է հանգու-
ցեալ սկորի կողակից հեղինէին ի գուռն տուր Լու-
սաւորին եկեղեցւոյն որ ի մանկայս ի ԹՎին 1809.”
Գետաքան վայրագոյրի մը վրայ, սակայն
վարագոյրին ամբողջովին մաշած կարուած է, միայն
այս գրութիւնը մնացած. “յիշատակ է վարագոյրս
ընդ այլ եւս երկու վարագոյր. եւ երկու շուրջա-
նի առջին կերպուած. մանկասցի գրեգոր վարագոյրակին,
եւ եղբարցն մահտեսի սիմեոնին եւ մահտեսի
մկրտչին, եւ հանգուցեալ հօր իւրեանց ստեփա-
նին, եւ կենդանի մօրն մարիամին. եւ իւրեանցայ-
նոց համայն կենդանեացն, եւ ննջեցելոցն. ի մա-
նիստս տուր Լուսաւորիշ Նորապանծ եկեղեցին.
յսմի ցեառն 1801. եւ ապրիլի 1ին.”

Է. Ինչպէս յիշեցինք վերագոյն՝ Նախկին
եկեղեցւոյ վայրը կը գործածուի իբր վարժարան:
Բնականաբար տեղը շուրհ մասնաւոր բաժանումներ
եւ գասարաններ, այլ ընդարձակ սրահ մ’է, ուր կը
հաւաքուին աշակերտք ուսմանց պատառելու:
Ոշակերտաց թիւը կը հասնի 40—50 մանչ եւ
20—30 չափ աղջիկ. որոնք մասնաւոր ուսուցիչ-
ներու հսկողութեան ներքեւ կը սորվին իրենց վե-
ճակին կարեւոր ուսումնականը:

Վերին թաղի բնակիչք իրենց ննջեցեալները
կը թաղին թաղին գուռ լերան բարձունց վրայ,
սակայն չկայ յիշատակութեան արձանի մահա-
քան մը կամ արձանագրութիւն մը: Եկեղեցւոյ
պարտէզն՝ որ ժամանակ մը իբր գերեզմանաց գոր-
ծածուած է, կը գտնուի քանի մը շերիմներ, բայց
հնագոյն թուական ունեցող գերեզմանաքարեր չեն
տեսնուիր: Կ’երեւայ թէ եկեղեցւոյ շինութեան
գործածուած են, ինչպէս տեսնուց չափ մ’ալ
զանգակատան ստորին լաւանակին սեան վրայ
գետնադուած (տես էջ 134):

* * *

Վերին ու ստորին Մանիսա իւրաքանչեւ կը զա-
տուէին ձորով մը՝ սրուն երկու կողմը շինուած են
Հայոց տունները: Օգը մաքուր է, պաղ ջուրեր ունի
Վերին-Մանիսա, եւ ժողովուրդը մեծ մասամբ
շուէհալ է: Հայք Պարսկաստանէ գաղթեալ կ’ե-
րեւին. շատերն այգիներ ունին. աղքատ գրեթէ
չկայ. ժիր, շաքար, աշխատատեղ են: Հայք 103
տուն ունին, կան 110 սյր, 140 կին, 40 պատանի,
31 օրիորդ, 94 մանչ, 98 աղջիկ: Մեկ տարուան
մէջ պատահած է 14 մկրտութիւն, 5 պսակ, եւ
11 ննջեցեալ:

Վերին-Մանիսա ունի Նորաշէն եկեղեցի մը
Ս. Լուսաւորիշ անուամբ, եւ տար կից գոյրոց մը,
որ 35 աշակերտուհի կը յաճանեն: Վերին-Մա-
նիսայի եկեղեցւոյ շինութեան աւթիւ 40 հազար
ղըշ ի մօտ պարտաւոր տակ ընկած են: Ահաւարակ
մուտքն է 360 արծաթ մեծիտէ, իսկ երբն 200
մեծիտէ: Գաղտնի համար միայն 80 մեծիտէ
ծախք կ’երեւի.”

4. Յ. ՀՈՍԽԱՆ

ՊԱՅՄԱՆԱՆ

ԱՆՈՐ ԶՈՒՆՈՐ՝ ՀՈՐՈՐ ՎՐՈՐ ՏԵՐԻՍԻՍԵՆ
ԿՈՐԲՈՐ ՏՈՐԻՍ ՏԵՐԵԿԵԿԵՐԸ

(Հոգնակալութիւն)

Աւտիկ հունգարական ազատ քաղաքաց
պատգամաւորներուն տէրութեան կարգացը մա-
տուցած տեղեկագրութիւնն ու աղեկագիրը:

“Երեւանեալ ու գերազատիւ Վիճակներ
ու կարգեր:

“Մամօշուվարիւ Եղիսարեթուպոլսոյ հա-
սարակութեանց, մեծապատիւ կարգաց՝ նորերս
մատուցած աղաւանաց թղթէն, զոր մեր խոնարհ
խնդրուածքովն աւագածողովը մեզի — իբրեւ
ազատ աւ արտօնացեալ քաղաքաց երեսփոխան-
ներուն — հաղորդել բարեհաճեցաւ, կը հաս-
կընանք, որ երկու աղաւաւոր հասարակութիւնն,
օրինաւոր պայմաններով՝ թագաւորական քա-
ղաքաց կարգն ընդունուին եւ 1792ին աւագա-
ծողովն, 61երորդ յօդուածին ձեռքը, օրինա-
պէս ընդունուած պրքէնանին ըլլալը՝ փոխել
կուզեն: Որովհետեւ կը խնդրեն թէ զինուորաց
բնակութեան տեղ, եւ նախամոլք սալու ծան-
րաբեռնութենէն — որն որ ուրիշ ազատ թա-
գաւորական քաղաքներուն վրայ մեծապէս կը

* Յարգելի հոնիսակին “Հայր ի Զմիւռնիա, անոն
գործին՝ ամիս մը յառաջ հրապարակ ելած նիկորդ
հաստրէն քաղելով գիրքն այս հատուածը: Տես նաեւ
Համդէս 1898 էջ 363—360:
ԽՄԲ.